

Gaur egun, oro har onartzen da lurraldeek, enpresek bezala, beren garapen ekonomikoa gidatzeko estrategiak garatu eta ezarri behar dituztela. Biraketa estrategiko hori nahiko berria da politikan eta garapen ekonomikoaren praktikan, eta sustrai ugari ditu. Alde batetik, industria-politika proaktibo baten aldeko argudioen berpiztearekin lotuta dago (Bailey *et al.*, 2015; Rodrik, 2004; Warwick, 2013), eta, zehazki, «industria-politika berri» baten alde, ezagutza publiko, pribatu eta ikertzailea estratagian txertatuko duena, «industria-politika zaharrea» oinarritutako gobernu-politiketatik haratago joan dadin. Bestalde, berrikuntza-politikei buruzko literaturaren bilakaerak aldaketa hori moldatu du, merkatu-akatsetan oinarritutako politika linealetatik politika sistemiko eta eraldatzaileak hartzera igaro baita (Schot eta Steinmueller, 2018). Gainera, industria- eta berrikuntza-politiken analisiaren bilakaerak elkarreragina izan du geografia ekonomiko ebolutiboaren gorakadarekin, eta gero eta irmoagoa den uste sendoan gauzatu da: tokiak eta horien erakundeak funtsezkoak dira denboran zehar garapen ekonomikorako aukerak, prozesuak eta politikak ulertzeko (Barca *et al.*, 2012; Boschma eta Martin, 2010; Cooke eta Morgan, 1998; Kogler *et al.*, 2023).

Europako testuinguruan, tokian oinarritutako strategiaren gorakada batez ere espezializazio adimenduneko estrategiekin (S3) lotutako egungo eskualde-esperientzietan ikus daiteke, nahiz eta estrategia horiek, aldi berean, tokian oinarritutako ikuspegiekin egindako aurreko esperimentazioetan dituzten sustraiak, hala nola «berrikuntzako eskualde-estrategietan» (Landabaso, 1997). S3 2005ean Europako Batzordeak sortutako aditu-talde batetik sortu zen, ezagutzak hazkunde jasangarriari eta oparotasunari egiten dion ekarpenari buruzko aholkularitza eskaintzeko. Haren lanak agerian utzi zuen I+Gren zatiketa EBren barruan, eta herrialde eta eskualdeek beste batzuen arrakasta berdintzen saiatzeko duten joera, jatorrizko ideiak esploratu beharrean. Europako Ikerketa Esparruak etorkizunerako espezializazio-arlo bereizgarri, original eta modernoak garatzeko ikuspegi eta estrategia argiak dituzten herrialdeei eta eskualdeei baino ez diela mesede egingo iradokitzen zuen (Foray eta Van Ark, 2008, 28. or.). Argudio horiek berehala onartu zituzten Europako politiken arduradunek eta praktikan jarri zituzten, S3 kontzeptua sustatuz eta herrialdeak eta eskualdeak beren S3 propioa garatzera bultzatuz. Izan ere, hori egitea baldintza bat izan zen Eskualde Garapeneko Europako Funtzaren (EGEF) esparruan 2014-2020 aldian berrikuntza finantzatzeko.

Kevin Morganek (2017, 559. or.) honela deskribatu du S3a: «aro berri bat Europako eskualde-politikaren historian» eta «Europar Batasunean inoiz den eskualde-berrikuntzako programarik handinahiena». Hala, oso eragin handia izan du eskualdeko garapen ekonomikoko politikak Europa osoan eta, gero eta gehiago, baita munduko beste leku batzuetan ere praktikan jartzeko prozesuan. Latinoamerikan eragina nabarmenagoa izan bada ere, non hainbat herrialdek eta eskualde askok S3 esparru bat hartu duten beren berrikuntza politika gidatzeko (Barrotea *et al.*, 2017; Demblans *et al.*, 2020; Esparza Masana eta Ipanaque, 2021), S3 aplikazioen adibideak ere badaude Afrikan, Asian, Ipar Amerikan eta Ozeanian (Dossi *et al.*, 2021; Goedegebuure *et al.*, 2020; Gomez Prieto *et al.*, 2019).

Aplikazio orokorreko testuinguru honetan, S3ak arreta handia jaso du literatura akademikoan ere (Foglia, 2023), baita *Ekonomiaz*-en ale berezi bat ere politiken esperientziaren hasieran (Navarro, 2013). Horrela, S3aren kontzeptuzko ulermena eta ezagutza enpirikoa praktikan politikak esperimentatzearekin batera eguneratzen – edo paraleloan garatzen – aritu izanak eztabaida, kritika eta ebaluazio nabarmena sortu du eta sortzen jarraitzen du literatura akademikoan (ikus, besteak beste, Hassink eta Gong, 2019; Benner, 2020; Foray, 2019, 2022; Marrocu *et al.*, 2023).

Kritikaren zati handi bat oinarri zabaleko «enpresa-aurkikuntzako prozesu» parte-hartzailearen zereginean eta inplementazioan zentratzen da, «S3 metodologiaren motorra» dena (Periañez Forte *et al.*, 2016, 15. or.). Izan ere, hori bereziki erronkaria da, aktore guztien artean gaitasun berriak garatzea eskatzen duelako. Testuinguruaren mende ere badago neurri handi batean, eta, gobernu-politikari dagokionez, paradigma aldatzea eskatzen du «planifikazio» estatikoaren logikatik «prozesu» dinamikoaren logika batera (Aranguren *et al.*, 2017; Periañez Forte eta Wilson, 2021). Zehazkiago, S3aren aplikazioa kritikatu da, zientzian eta berrikuntza teknologikora mugatutako ohiko ikuspegi estuagatik, eskariaren aldeko kontsiderazioen integrazio faltagatik, maila anitzeko gobernantzaren akatsen iraunkortasunagatik, jarraipen- eta ebaluazio-prozesuen gabezia edo ahuleziagatik, eta erronka sozialetara eta jasangarritasunera bideratutako norabide mugatuagatik (Aranguren *et al.*, 2023; Benner, 2020; Hassink eta Gong, 2019; Uyarra *et al.*, 2020).

S3ari egiten zaizkion horrelako kritikak eta lurralde-estrategien formulazioari egiten zaizkion beste hurbilketa batzuk bereziki garrantzitsuak dira gaur egun eskualde guztiak murgilduta dauden ingurumen-, digital- eta soziodemografiko-trantsizioen testuinguruan. Izan ere, Europa mailako panorama politikoa biziki moldatzen ari da trantsizio berde eta digital bikoitza bizkortzeko aginduagatik, Europako Itun Berdea eta Industria Estrategia Berria bezalako estrategia globaletan islatzen den bezala, bai eta Horizonte Europa I+G+b Programaren misioetara bideratutako ikuspegiaren ere. Paradigma politiko berri horiek literatura akademikoaren eragin handia izaten ari dira. Literatura akademikoak, era berean, hainbat abiapuntu kontzeptual ditu, berrikuntza politika eraldatzaileak (Schot eta Steinmuller, 2018) eta misioetara bideratutako politikak barne hartzen dituztenak (Mazzucato, 2018,

2019). Gainera, geografia ekonomikoari buruzko literaturak eskualdeen eta haien politiken zeregina azpimarratu du trantsizio horietan (Coenen *et al.*, 2015; Uyarra *et al.*, 2019; Wanzenböck eta Frenken, 2020).

Azken hamarkadan S3 bezalako lurralde-estrategiak sendotzea urrats garrantzitsua izan da eskualde-politikarako norabide estrategikoago batean, baina oraindik ez dute trantsizio horiei lotutako gizarte-erronketan oinarritutako ikuspeirik. S3ak, batez ere, produkzio-sarea eraldatzera bideratu dira (dibertsifikazioa), eskualde-gaitasunetatik abiatuta, eta prozesu hori ez dator bat, nahitaez, gizarte-erronka handiei aurre egiteko beharrezkoa den berariazko norabidearekin. Izan ere, klima-erronkek, bereziki, «lehiakortasun berdearen» forma berriak dakartzate berekin, bai eta eraldaketa ekonomiko bat ere, S3 bakoitzaren ezaugarri espezifikoek aurka egin dezaketen konpentsazio batzuen mehatxua planteatzen duena, logika ekonomiko hutsean oinarrituta. Horren ondorioz, eskualde-estrategien belaunaldi berri baterako proposamenak sortu dira (Miedzinsky *et al.*, 2021), hala nola «iraunkortasunerako espezializazio adimenduneko estrategiak» (S4) (McCann eta Soete, 2020) edo «eskualde-berrikuntzarako partenariatuak» (PRI) (Pontikakis *et al.*, 2022).

Testuinguru horretan, ale berezi honek gizartearen erronka nagusietara bideratutako eskualde-estrategien belaunaldi berri honen ezaugarrietako batzuk aztertzen ditu, eta bere arrakastarako gainditu behar diren zenbait oztopori buruz hausnartzen du. Europako eta Europakoak ez diren lurralde-testuinguru ugariaren ikuspegiak eta esperientziak biltzen ditu, eta horietako bakoitzak lurralde-estrategien hainbat dimentsiotan jartzen du arreta, bilakaera azkarrean dagoen eta erronka sozial konplexuak dituen panorama politikoak planteatzen dituen erronkei erantzuteko beharrezkoak diren lurralde-estrategietan. Lehenengo lau artikuluek lurralde-estrategien belaunaldi berri bat eraikitzeke funtsezko kontzeptuak dituzte ardatz-gobernantza esperimentalak, gaitasun politikoak, ikerketa eta berrikuntza arduratsuak eta politiken prestakuntza-ebaluazioa-; azken lauak, berriz, demografia- eta ingurumen-erronketarako lurralde-estrategietan norabide berri bat sustatzea helburu duten esperientzia espezifikoetan oinarritzen dira.

Pedro Marques, Carmen Corona, Hannia González eta Mónica García idatzitako lehen artikulua gobernanta esperimentalaren eta kalitate handiko erakunde garrantzia nabarmentzen du berrikuntza-politiken ikuspegi berrietarako, bereziki ekonomikoki «harrapatuta» dauden eskualdeetan. Horrela, artikulua leku jakin batzuetan kalitate gutxiko gobernantzaren iraunkortasunaren atzean dauden arrazoiak aztertzen ditu, eskualdeko bi kasuren bidez: Valentzia Espainian eta Piemonte Italian. Horretarako, autoreek gobernanta esperimentalaren kontzeptua dute ardatz, haren hiru zutabeek kalitate handiagoko erakundeak garatzen lagun baitezakete. Hala ere, artikulua ondoioek ikuspegi hori atzeratutako eskualdeetan aplikatzeak planteatzen dituen erronkak azpimarratzen dituzte, eta horiek gobernuen mende egoteaz gain, politiken erabiltzaileen esku ere badaude. Badirudi burokrazia, erakunde legatuak edo konpromiso politikoa funtsezkoak direla go-

bernantza esperimenterako. Gainera, artikulua eztabaidarako lagungarria izateaz gain, gobernantza-ikuspegi berrien indarguneak eta mugak erakusten ditu. Horrez gain, ikuspegi kritikoa ematen du ikuspegi horiek eskualdeei aplikatzean errealista izateak duen garrantziari buruz, eta gobernantza esperimenteran nazioaren eta EBren babesak duten garrantziari buruz. Azkenik, artikulua ekarpen oso interesgarria egiten du: industria-politika zaharrek garrantzitsuak izaten jarrai lezakete erakunde ahulak dituzten eskualdeetan.

Gobernantzarekin zuzenean lotuta dago eskualde-estrategia sofistikatuetarako gaitasun politikoen garrantzia, **Ainhoa Arrona**, **Edurne Magro** eta **James Wilsonen** artikuluan aztertzen dena. Egileek diote aldaketa eraldatzailerako politikek Estatuaz bestelako eragileen parte-hartzea eskatzen dutela, eta bereziki unibertsitateek eskualdeetan konprometitutako ikerketa errazteko garatzen dituzten akordio instituzionaletan jartzen dute arreta. Unibertsitateetan oinarritutako mugako eskualdeetako erakundeen kontzeptualizazio berritzailea ematen dute, gaitasun politikoei eta mugako erakunde berritzaile buruzko literatura konbinatuz. Kontzeptualizazio horri esker, hobeto uler daiteke erakunde espezifikoei duten gaitasuna erakunde eta sistema osoaren eraldaketa aldatzeko agentzia gisa jarduteko. Gainera, Orkestra-Lehiakortasunerako Euskal Institutuaren kasua aztertzen dute EAEn, eta nola kokatzen den posizio bakar batean unibertsitatean oinarritutako muga-erakunde gisa jarduteko, adibidez, trantsizio berdearekin lotuta dauden talentu-arrakalei aurre egiteko estrategien bidez.

Raúl Tabares eta **Ezeziela Arrizabalagaren** artikulua ikerketaren zeregina ere jorratzen du, eta, zehazki, Ikerketa eta Berrikuntza Arduratsuak (RRI) nola lagun dezakeen S3a jasangarritasunerantz birbideratzen. Horretarako, egileek gogoeta egiten dute Espainiako Kantabriako eskualdeko kasu partikular bati buruzko azterlan bati buruz. Bertan, laborategi sozial bat garatu da RRIren metodologia sartzeko S3ren orientazio berri baterako. Artikuluaren arabera, ikuspegi horrek espezializazio adimenduneko aurreko estrategien mugak gainditzen lagun dezake. Bereziki, dokumentuak nabarmentzen du beharrezkoa dela gobernantza kolektiboko prozesuak eraikitzea, non gizartea S3aren aurreko ikuspegietan baino inplikatuago da goen, estrategiei norabidea emateko. RRIren filosofiak helburu hori lortzen laguntzen du, eta hausnarketa, inklusioa eta dibertsitatea handiagoa gehitzen dio eskualdeko berrikuntza-politikaren ikuspegi berri bat diseinatu eta ezartzei. Artikuluak, halaber, politika publikoetan esperimenterako duen garrantzia nabarmentzen du, bai eta gizarte-zientziek politikak formulatzeko prozesu gogoetsu eta kritikoak eraikitzei egiten duten ekarpena ere. Gainera, tokiko elementuak jartzen ditu, hala nola kultura eskualdeko berrikuntza-politiken buruan. Beraz, artikulua ikuspegi berria ematen dio eskualdeko berrikuntza-politika jasangarritasunerantz biratzearen inguruko eztabaidari.

Alejandra Boni, **Diana Velasco**, **Miriam Acebillo**, **M. Luïsa Sort**, **Xavier Gironès**, **Jordi Molas** eta **Tatiana Fernándezek** aztertu dute zer eginkizun izan de-

zakeen politiken prestakuntza-ebaluazioak gizarte- eta iraunkortasun-erronketara bideratutako berrikuntza eraldatzaileko politiketan. Artikuluak iraunkortasunerako trantsizioei eta haren esparru politikoari buruzko literaturan ditu erro kontzeptualak. Prestakuntza-ebaluazioko prozesuek, ekintza kolektibo gisa ulertuta, berrikuntza-politika eraldatzaile bat aldatzeko mekanismoak identifikatzera eramaten dutela dio. Prozesu horiek politiketako interes-taldeen talde batek sortzen ditu, eta iker-tzaileek ematen dituzte, eta, beraz, denbora eta baliabide asko behar dituzte, baita dokumentuan nabarmentzen diren gaitasun batzuk ere. Aldi berean, prestakuntza-ebaluazioko prozesuak ikaskuntza-prozesu bat dira, eta politikak ebaluatzeaz gain, politikak berriz diseinatzen eta ezartzen laguntzen dute. Artikuluak ikuspegi hori ilustratzen du Katalunian garatutako kasu baten bidez, espezializazio adimenduneko eskualde-estrategiaren babespean. Zehazki, Agenda Partekatua du ardatz osasunaren sektorean, Bages eskualdean, eta adibide ona da azpi-eskualde mailan berrikuntza-politika eraldatzaileak nola aplikatu daitezkeen eta gizarte-erronkei aurre egiteko ebaluazio-ikuspegi berriek duten zeregin garrantzitsua erakusteko.

Hurrengo artikulu-multzoak gogoeta egiten du belaunaldi berriko lurralde-estrategiako prozesuetan norabide berri bat bilatzeari buruz hainbat esperientziak erakutsi diezagukeenari buruz. Lau artikulu horietako lehenak, **Iñigo Calvo-Sotomayor**, **Ekhi Atutxa** eta **Teresa Laespada**renak, lurralde batek aldaketa demografikoaren erronka sozialari estrategikoki nola erantzun diezaiokkeen planteatzen du. Biztanleriaren zahartzeak lan-indarraren eta enpresen beraren demografiarekin lotutako erronken multzo konplexua erakusten du. Erronka horiek ondorio ekonomiko eta sozial sakonak dituzte, eta gaur egun eragin handia dute lurralde askotan, bereziki Europan, eta gero eta zentralagoak izango dira lurralde-estrategiak formulatzeko orduan. Testuinguru horretan, enpresa-jabetzaren transferentzia-prozesua bereziki kritikoa da, ETEen jardueraren jarraipenean dituen inplikazioak eta lurraldeetan errotuta dauden enpresa-jabetzako egiturei eusteko borondate estrategikoa direla eta. Politika horiek diseinatzeko inplikazio zehatzez gain, emaitzek iradokitzen dute eskari ezkutu bat egon zela Bizkaiko ETEen trantsizioa babesteko, eta hori politikaren hasierako emaitza positiboetan islatzen dela.

Hurrengo artikuluak, **Belén Barroeta** eta **Jonatan Patonenak**, ikuspegi zabala goa hartzen du, eta, oro har, lurralde-estrategietan jasangarritasuna txertatzearen gaia hartzen du kontuan. S3aren eta S4aren arteko bilakaerari buruzko eztabaida paralelo baten bidez egiten du, iraunkortasunaren dimentsioa eta S3arekin izandako Europako esperientziak Latinoamerikako testuinguruetara eramatek ikasitako ikasgai garrantzitsuak gehituz. Artikuluak S3 ikuspegiak Latinoamerikan orain arte izan duen eragin handia nabarmentzen du, baina baita ingurumen-erronka handiak (eta beste gizarte-erronka batzuk) dituzten Latinoamerikako lurraldeetan haratago joateko beharra ere. Horrek etengabeko esperimentaziorako eta elkarrekiko ikaskuntzarako aukerak eskaintzen ditu kontinente guztietan, S3ak estrategia jasangarri berrietarantz eboluzionatzen duen heinean. Hala ere, artikuluak nabarmentzen du

Latinoamerikako lurraldeetan bilakaera horretarako oztopo garrantzitsuak daudela, hala nola kapital sozialaren garapen desberdina, gobernantza-sistema azpigaratuak eta ekonomiaren informaltasun-maila iraunkorrak. Izan ere, artikulua lurralde-testuinguruetan dagoen heterogeneotasuna nabarmentzen du, eta horrek zenbait arrisku eta aukera sortzen ditu, ziurrenik S3tik S4ra doan bidea baldintzatzen dutenak. Inplikazio garrantzitsu bat honako hau da: Europatik Latinoamerikara S3 metodologiak transferitzea nahiko positiboa izan bada ere, etorkizuneko arrakasta kontzeptuen eta prozesuen «transferentzia estandarretik» haratago joateko gaitasunaren araberakoa izango dela, elkarren ikaskuntza sofistikatuagoa eta pertsonalizuagoa lortze aldera.

Calvin Jonesen artikulua iraunkortasunaren gaiarekin jarraitzen du, lurralde-estrategia ingurumen-jasangarritasunerantz birbideratzeko erronka praktikoetan sakonduz. Arreta Galesen jartzen da, erakunde publikoek jasangarritasunerantz duten legezko betebeharrean aitzindari den eskualdean, Etorkizuneko Belaunaldien Ongizate Lege berritzailearen bitartez. Artikuluak lege honen garapena eta eraginak Galesko berrikuntzaren eta berrikuntza-estrategiaren egungo egoeraren eta historiaren azterketa baten testuinguruan kokatzen ditu. Ondoren, Galesko gobernuaren egungo berrikuntza-estrategia aztertzen du, 2023an argitaratua, Galesko berrikuntzaren eskala, inpaktua eta norabidea errotik aldatzeko duen ahalmenaren ebaluazioan, aurrean ditugun erronka klimatiko eta ekologiko izugarriei aurre egiteko orduan. Ebaluazioa ez da baikorra, eta adierazten du egiturazko oztopo nabarmenak daudela erabateko aldaketa estrategikorako, beharrezkoa dena gure sistema ekonomikoak ingurumenaren aldetik jasagarriak izan daitezen. Galesen eta, agian, beste eskualde periferiko batzuen kasuan, oztopo horien artean eskualde-autonomian, sektore pribatuaren barruko gaitasunean, finantza publikoetan eta funtsezko palanka ekonomiko eta erregulatzaileen kontrolean dauden arrakalak dira. Lurralde-estrategien belaunaldi berrirako inplikazio bat da berrikuntzaren – eta, oro har, garapen ekonomikoaren – gure ikuspegia kontzeptualki eta estrukturalki aldatu behar izan daitekeela, ingurumenaren ikuspegitik jasagarriak izateko beharrezkoa den eraldaketa zabalagoa lortzeko.

Bruce Wilsonen lurralde-estrategien ingurumen-iraunkortasunaren dimentsioa ere jorratzen du. Australiako kasu batzuk aztertzen ditu, non S3 ezartzeko eta egokitzeko bidean dagoen esperimendu bat (neurri batean) jasangarritasun-erronkek bultzatu duten eta horiekin elkarreragiten ari den. S3 ikuspegia Australian oso desberdina den eskualde-politikako testuinguru batera hedatzeaz gain, artikulua S3aren aplikazioa aztertzen du, Europan edo beste leku batzuetan izan dena baino askoz ere zentzu lokalizatuagoan. Kasuen azterketak nabarmentzen du lurralde-estrategien belaunaldi berriak berrikuntza sozioekologikorako eta merkataritza-ekonomiatik haratago begiratzeko lurraldeetan eta komunitateetan hasi ahal izateko aukerak daudela, eta berriz ere eguneroko ekonomian (edo funtsezkoaren ekonomian) zentratu daitezkeela. Gainera, kasuek emandako jasangarritasun-esku-

hartzeen testuinguruak (energia-isurketekin eta jatorrizko basoak moztearekin lotutakoak) S3 tokiko mailan aplikatzeari buruzko ikuspegi berri bat ematen du, Europako Itun Berdea ezartzeko borrokan ari diren Europako eskualdeen artean ikasteko potentziala eskaintzen duena.

Beste lankidetzak batzuk atalean, **Pablo Arrillagak**, **Enekoitz Etxezarretak** eta **Aitor Bengoetxeak** Ekonomia Sozial eta Solidarioa Euskadiko eskualdeetako garapen-estrategietan nola eta zenbateraino txertatzen den azertu dute. Oro har, Ekonomia Sozial eta Solidarioa EAeko eskualde-garapeneko estrategietan modu egonkorrean txertatu ez den arren, gero eta gehiago, eskualde-estrategiek eta tokiko politika publikoek helburu dute Ekonomia Sozial eta Solidarioa sustatzea. Aurre egin behar diegun erronka eko-sozial berriek estrategia berritzaileak eskatzen dituzte, non Ekonomia Sozial eta Solidarioaren potentzialak eta haren onurek, enpresen sustraitzeari, aberastasunaren banaketari edo lanaren kalitateari eta erresilientziari dagokienez, besteak beste, funtsezko ekarpena egin dezaketen.

ERREFERENTZIA BIBLIOGRAFIKOAK

- ARANGUREN, M.J.; MAGRO, E.; WILSON, J.R. (2017): Regional competitiveness policy in an era of smart specialisation strategies, in R. Huggins and P. Thompson (Eds.), *Handbook of regions and competitiveness*, Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- ARANGUREN, M.J.; MORGAN, K.; WILSON, J.R. (2023): The institutional challenges of dynamic regional innovation strategies, *Regional Studies*, 57(1): 72-83.
- BAILEY, D.; COWLING, K.; TOMLINSON, P. (EDS.) (2015): *New Perspectives on Industrial Policy for a Modern Britain*, Oxford: Oxford University Press.
- BARCA, F.; MCCANN, P.; RODRÍGUEZ POSE, A. (2012): The case for regional development intervention: Place-based versus place-neutral approaches, *Journal of Regional Studies*, 52: 134-152.
- BARROETA, B.; GÓMEZ PRIETO, J.; PATON, J.; PALAZUELOS, M. (2017): Innovation and regional specialisation in Latin America, *JRC Technical Report*, Seville: European Commission.
- BENNER, M. (2020): 'Six additional questions about smart specialization: implications for regional innovation policy 4.0', *European Planning Studies*, 28(8): 1667-1684.
- BOSCHMA, R.; MARTIN, R. (2010): *The handbook of evolutionary economic geography*, Cheltenham: Edward Elgar.
- COENEN, L.; HANSEN, T.; REKERS, J.V. (2015): 'Innovation policy for grand challenges. An economic geography perspective'. *Geogr. Compass* 9 (9), 483-496.
- COOKE, P.; MORGAN, K. (1998): *The Associational Economy: Firms, Regions and Innovation*, Oxford: Oxford University Press.
- DEMBLANS, A.; CAGNIN, C.; GÓMEZ PRIETO, J. (2020): Smart specialisation as an innovation bridge between the EU and Latin America: Evidence and lessons from the International Urban Cooperation Programme, *JRC Science for Policy Report*, Seville: European Commission.
- DOSSI, M.; KLEIBRINK, A.; MATUSIAK, M. (2020): Smart specialisation strategies in sub-Saharan Africa: Opportunities, challenges and initial mapping for Cote d'Ivoire, *African Journal of Science, Technology, Innovation and Development*, 14(1): 121-134.
- ESPARZA MASANA, R.; IPANAQUÉ, W. (2021): Regionalizing innovation strategies in Peru based on smart specialisations: Implications and challenges, *Regional Studies*, 55(7): 1194-1208.
- FOGLIA, F. (2023): Is smart specialisation monopolising the research on the EU cohesion policy? Evidence from a bibliometric analysis, *Scientometrics*, 128: 1001-1021.
- FORAY, D. (2019): In Response To 'Six Critical Questions About Smart Specialisation', *European Planning Studies*, 7:10, 2066-2078.
- (2022): The Economics of Incomplete Plan-on Conditions, Procedures and Design of Future Mission-Oriented Innovation Policies. *Hacienda Publica Espanola*, (243), 123-146.
- FORAY, D.; VAN ARK, B. (2008): Smart specialisation in a truly integrated research area is the key to attracting more R&D to Europe, in: European Commission, *Knowledge for Growth: European Issues and Policy Challenges*, Brussels: European Commission.
- GEODEGEBUURE, L.; WILSON, B.; COENEN, L.; SCHOEN, M.; FASTENRATH, S.; WARD, C.; SHORTIS, E. (2020): Developing and implementing an approach to regional innovation and development in Gippsland, Victoria (2018-2020), The University of Melbourne and RMIT University.
- GÓMEZ PRIETO, J.; DEMBLANS, A.; PALAZUELOS MARTÍNEZ, M. (2019): Smart specialisation in the world, an EU policy approach helping to discover innovation globally', *JRC Science for Policy Report*, Seville: European Commission.
- HASSINK, R.; GONG, H. (2019): 'Six critical questions about smart specialisation', *European Planning Studies*, 27(10): 2049-2065.
- KOGLER, D.F.; EVENHUIS, E.; GIULIANI, E.; MARTIN, R.; UYARRA, E.; BOSCHMA, R. (2023): Reimagining evolutionary economic geography. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, rsad029.
- LANDABASO, M. (1997): The promotion of innovation in regional policy: Proposals for a regional innovation strategy, *Entrepreneurship and Regional Development*, 9(1): 1-24.

- MARROCU, A.; PACI, R.; RIGBY, D.; USAI, S. (2023): Evaluating the implementation of smart specialisation policy, *Regional Studies*, 57(1): 112-128.
- MAZZUCATO, M. (2018): Mission-oriented innovation policies: Challenges and opportunities, *Industrial and Corporate Change*, 27(5): 803-815.
- (2019): *Governing missions in the European Union*, Independent Expert Report, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- MCCANN, P.; SOETE, L. (2020): *Place-based innovation for sustainability*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- MIEDZINSKI, M.; CIAMPI STANCOVA, K.; MATUSIAK, M.; COENEN, L. (2021): *Addressing sustainability challenges and Sustainable Development Goals via Smart Specialisation. Towards a theoretical and conceptual framework*, EUR 30864 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- MORGAN, K. (2017): Nurturing novelty: Regional innovation policy in the age of smart specialisation, *Environment and Planning C*, 35(4): 559-583.
- NAVARRO, M. (2013): Presentación: Estrategias de especialización inteligente, *Ekonomiaz*, 83: 7-22.
- PERIAÑEZ FORTE, I.; MARINELLI, E.; FORAY, D. (2016): 'The entrepreneurial discovery process (EDP) cycle: from priority selection to strategy implementation', in: C. Gianelle, D. Kryiakou, C. Cohen and M. Przeor (eds.) *Implementing smart specialisation strategies: A handbook*, Luxembourg: European Commission.
- PERIAÑEZ FORTE, I.; WILSON, J.R. (2021a): 'Assessing smart specialisation: The entrepreneurial discovery process', *JRC Science for Policy Report*, Seville: European Commission.
- PONTIKAKIS, D.; GONZÁLEZ VÁZQUEZ, I.; BIANCHI, G.; RANGA, M.; MARQUES SANTOS, A.; REIMERIS, R.; MIFSUD, S.; MORGAN, K.; MADRID, C.; STIERNA, J. (2022): *Partnerships for Regional Innovation – Playbook*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- RODRICK, D. (2004): Industrial policy for the twenty-first century, *Kennedy School of Government Working Paper*, RWP04-047.
- SCHOT, J.; STEINMUELLER, W.E. (2018): Three frames for innovation policy: R&D, systems of innovation and transformative change, *Research Policy*, 47 (9): 1554–1567.
- UYARRA, E.; RIBEIRO, B.; DALE-CLOUGH, L. (2019): Exploring the normative turn in regional innovation policy: responsibility and the quest for public value. *European Planning Studies*, 27:12, 2359-2375.
- UYARRA, E.; ZABALA-ITURRIAGAGOITIA, J.M.; FLANAGAN, K.; MAGRO, E. (2020): Public procurement, innovation and industrial policy: Rationales, roles, capabilities and implementation, *Research Policy*, 49, Issue 1.
- WANZENBÖCK, I.; FRENKEN, K. (2020): The subsidiarity principle in innovation policy for societal challenges, *Global Transitions*, 2: 51-59.
- WARWICK, K. (2013): Beyond industrial policy: Emerging issues and new trends, *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, No. 2, Paris: OECD Publishing.